Вірогідно, повідомлення Р. Афтаназі (Aftanazy, 1988) про вирощування у парку дуба болотного пірамідальної форми є помилкою, але дуб болотний нами введено у список запроектованих рослин. На ділянках, які за розробленим проектом мають сучасне планування, передбачена посадка екзотичних видів та форм (хвойних, які трапляються у інших старовинних парках, декількох видів з роду гіркокаштан, а також пірамідальних, плакучих, розсіченолистих, пурпуроволистих форм – як продовження розпочатої колись господарями парку інтродукційної роботи).

Література

1. Aftanazy R. Materiay do dyiejów rezydencji. – Warszawa. – 1988. – T. V A. – 769 s., T. V B. –379 s.

УДК 631.524:634.1/ 7:58.006 Головн. наук. співроб. С.В. Клименко[1], д-р біол. наук; голов. спеціал. О.П. Кустовський[1] – м. Київ

ІНТРОДУКЦІЯ ПЛОДОВИХ РОСЛИН В УКРАЇНІ – ВІД СТАРОДАВНІХ МОНАСТИРСЬКИХ І МІСЬКИХ ДО СУЧАСНИХ БОТАНІЧНИХ САДІВ

Історія інтродукції багатьох фруктових рослин: абрикоса, кизилу, шовковиці, персика, грецького горіха, мигдалю, айви, горобини, – пов'язана з першими монастирськими садами, створеними в XI ст. Ці сади мали утилітарне значення. Від монастирів садівництво розповсюджувалось на фільварки, королівські та міські сади. З другої половини XIX ст. садівництво Київської губернії набрало індустріального характеру, продовжується інтродукція південних культур і їх вивчення. У формуванні національного садівництва величезне значення мають роботи відомих вчених А.П. Симиренко та Н.Ф. Камченко. Їхні наукові досягнення були використані у подальших роботах у Національному Ботанічному саду ім. Н.Н. Гришка, Державному Нікітському ботанічному саду, Українській академії аграрних наук, Інституті садівництва Української академії аграрних наук. Ці заклади займаються селекцією нових перспективних культур, традиційних і рідкісних фруктових рослин.

S.V. Klymenko, O.P. Kustovs'kyj – Kyiv

Introduction of fruit plants in Ukraine – from ancient cloistral and city botanical gardens to contemporary ones

Introduction history of many fruit plants-cornel, mulberry, apricot, peach, walnut, almond, quince, mountain ash, medlar – is connected with first monastery gardens, created in XI century. Gardens had utilitarian significance. From monasteries horticulture is spreading on monasteries economies, prince and town gardens. From second half of XIX century Kievska gubernia horticulture is acquiring industrial character, southern cultivars introduction and study is continued Great significance in formation of home horticulture had works of outstanding scientists L.P.Simirenko and N.F.Kashcenko is deciding selection hardy cultivars task by seeds successive sowing and seedlings selection. Scientists scientific achievements were used in further works of N.N.Grishko National Botanical Garden, State Nikita botanical garden of Ukraine agrarian sciences Academy, Horticulture institute of Ukraine agrarian sciences Academy. These institutions selectioned new perspective cultivars of traditional and rare fruit plants.

---

[1] Національний ботанічний сад ім. М.М. Гришка НАН України

Дикорослі плодові рослини ще за глибокої давнини привертали увагу людини. Природною базою розвитку садівництва на сучасній території України були ліси, де росли дикі яблуні, груші, черешні та інші плодові дерева [7].

Археологічні розкопки свідчать, що ще у першому тисячолітті до нової ери у районі Путивля проживали землеробські племена скіфів, які займалися садівництвом. На початку нової ери в Криму зароджуються культури інжиру, оливок, персика, горіха грецького, мигдалю. У V ст. нашої ери ці райони відвідав славнозвісний грецький історик Геродот.

Літописи повідомляють, що одним з перших осередків вітчизняного садівництва на нашій землі був Київ. З давніх-давен Київ, тоді ще зовсім маленький, який уміщувався на Горі та Подолі, оточували густі ліси. Кияни полювали на Хрещатику, вірніше у Хрещатій долині, на схилах Дніпра, подорожуючи з міста до Печерського монастиря чи Берестова. Але, зрозуміло, у ті часи ставлення до зелених насаджень у людей було досить прагматичним, їх краса і мальовничість мало кого цікавили.

Прийняття християнства, приїзд до Києва грецьких вчених і монахів сприяли підвищенню культури землеробства, у тому числі та садівництва. У часи Київської Русі трапляються численні спогади про культуру винограду, абрикоса та інших культур. Сади і виноградники у ті часи закладали головним чином при монастирських господарствах, які мали колосальні земельні володіння.

Садами захоплювалися також князі, вони розводили їх у своїх вотчинах та біля палаців. Як свідчать духовні та договірні грамоти, при князівських палацах були садівники та городники. З плодів та ягід тут готували різні напої та ласощі.

Один з літописів свідчить, що 20 червня 1096 р. половецький князь Боняк взяв в облогу Київ "спалив Красний палац Всеволода на Видобичах, сади і декілька будинків на Оболоні…"

З розвитком феодальних відносин монастирські та князівські сади стають ще й місцями відпочинку і прогулянки знаті. Городні культури, які спочатку вирощувалися там, переносяться за межі садів. Місця відпочинку і розваг називають раєм, або райгородами. В Києві, за Дніпром, князь Юрій Долгорукий мав садибу, яка звалася раєм.

З XI ст. починається організація фруктових садів, як правило, на території монастирів. Такі сади заводять Києво-Печерський, Видубецький, Кирилівський монастирі, а також були відомі своїми садами Лаврські пустелі – Голосієве і Китаєве.

У грамоті, виданій Межигірському монастирю 1 вересня 1457 р., яка дійшла до наших днів, згадується про "сади і виноградники Вишгорода". Поряд з місцевими плодовими в Києві культивувалися також і південні рослини: абрикос, грецький горіх, мигдаль.

З Києва плодові рослини були перенесені до Москви Юрієм Долгоруким, який від'їжджаючи туди, взяв із собою досвідчених спеціалістів з різних галузей, у тому числі й садівників. Вони заклали сади в Суздалі та Володимирі.

Історичні документи незаперечно свідчать про значний розвиток садівництва і виноградарства в Києві та його околицях. Це було місто-сад. Не тільки монастирі та церкви мали сади й виноградники, – вони були майже у кожній садибі. Вже тоді кияни мали не лише завезені сорти, а самі займалися виведенням нових сортів плодових культур [11].

Протягом багатьох століть садівництво розвивалося і з різних причин занепадало. Незважаючи на періодичне знищення, сади і виноградники постійно відроджувалися. Сприяло цьому й те, що Київ постачав червоне виноградне вино як необхідний атрибут релігійних обрядів для всіх православних церков України. Тут уперше виникло виробництво сухого вина з фруктів, яке потім стали називати київським.

У 1706 і 1709 рр. під час перебування у Києві Петро І заснував так званий "регулярний" сад і виноградники. Цей сад знаходився на місці теперішньої Центральної лікарні. Вулиця, яка вела до нього, довго звалася Виноградною (тепер це вулиця А.А.Богомольця), але зберігся тут і провулок Виноградний.

Значну роботу з інтродукції плодових рослин було розгорнуто у Царському саду. В 1750 р. над дніпровським крутосхилом почалося спорудження Царського палацу, відомого під назвою Маріїнського. Сад, що дістав назву Царського, мав доповнювати велич палацу і правити місцем відпочинку членам царської фамілії під час приїзду до Києва. Лише наприкінці XIX ст. він став доступним для широкої публіки. Тоді він перейшов у підпорядкування міської думи і став зватися Міським, тепер це – Центральний парк культури і відпочинку.

В царському саду було зібрано великі колекції деревних, чагарникових і трав'янистих рослин. Значне місце відводилося плодовим рослинам – грецькому горіху, шовковиці, персикам, абрикосам, винограду. За відомостями 1763 р., тут було 2 тис. плодових дерев і 24345 виноградних кущів. Значне місце займали місцеві плодові сорти, які брали у місцевих монастирях. Більшу частину урожаю відправляли у столиці до царського столу у свіжому вигляді, з решти готували варення. В указі царської придворної контори до Київської губернії за 1751р. читаємо: "…сего июня 20 дня, по указу е.ц.в. [его царского величества – авт.] у придворной конторе определено: …устроить в Киеве вареных у сахаре фруктов у ниже писанное число, а именно: крыжовнику, барсеню – 3 пуда. Малины, смородины красной без костей и вишен с костями по 4 пуда, черносливу без костей 2 пуда..., альвы (айвы) 4 пуда, также и других сортов, которые тамо случиться могут до 5 пудов…" [9].

З пожвавленням торгівлі у XVII ст. монастирі почали привозити вино з інших країн, виноробство у монастирях занепало. Але навіть при цьому у 1835 р., за офіційними даними, виноградники Лаври давали 300 пудів винограду за рік.

Ось опис дерев, що знаходилися у Дворцовому саду 1 червня 1835 р. (Держ. архів м. Києва, ф.19, оп.1, справа 68, л.74-82): яблунь різних сортів 223, груш 221, слив різних 26, морелей 5, шпанських вишень 50, волоських горіхів 414, кизилів 19, винограду 290 [8].

Нагромаджений віковий досвід і практичні знання із садівництва вперше ґрунтовно висвітлено в 1826 р. у праці садівника Києво-Печерської Лаври Івана Романовича Мартоса. У ній описані способи та правила закладання садів, вирощування плодових дичок, окулірування та вирощування саджанців [10].

Починаючи з II половини XIX ст. садівництво Київської губернії набуває промислового характеру, розгорнулися роботи з вивчення місцевих порід, сортів і форм, почалася широка інтродукція південних сортів, їх дослідження у конкретних умовах вирощування.

Промислового характеру садівництво набуває завдяки комерційним школам-розсадникам, особливої уваги заслуговують розсадники фірми Крістера (заснованої у 1850 р. в Києві на Пріорці). Сортимент його – 300 сортів яблунь і груш – був виписаний з Бельгії.

В 1893 р. створено фірму Карла Мейєра на хуторі на Сирці. Вона мала великий вплив на розвиток в Україні промислового садівництва. Посадковий матеріал фірма розсилала по всій Україні, а також Європі та Азії. Цікаво, що каталог видавався тричі на рік. Відоме також садівництво М.Н. Радзієвського на Печерську, де, крім великої колекції сортів плодових рослин, було створено розсадник карликових підщеп [12]. На початку XX ст. з'являються Земства, сільськогосподарські товариства і спеціальні садові товариства [6].

Велику роботу з закладання колекційних садів і сортовивчення в Україні розгорнув відомий вчений Л.П. Симиренко у Млієві (нині Млієвський науково-дослідний інститут садівництва Лісостепу України ім. Л.П.Симиренка). У 1887 р. він організував перший в Росії помологічний розсадник, створивши найкращу в Європі колекцію плодових рослин. Л.П. Симиренко зібрав матеріал з найвіддаленіших куточків Росії, України, Молдови. Багато матеріалу було отримано від фірм і приватних господарств Німеччини, Франції, Бельгії, Голандії, Італії, США.

Відомим плодоводом кінця XIX ст. був Ф.П. Аксютін, він говорив про необхідність селекції морозостійких сортів шляхом гібридизації з місцевими сортами. Початок XX століття був ознаменований діяльністю у галузі садівництва І.М. Мічуріна, який виступив з новими положеннями про шляхи покращення сортового складу плодових рослин. Хоча його сорти були пристосовані в основному для Росії, та його методи селекції, спрямованого виховання гібридів мали вплив на розвиток садівництва в інших регіонах.

В Україні початок XX ст. був ознаменований діяльністю видатного інтродуктора, славетного вченого М.Ф.Кащенка. Особливо великі його заслуги в акліматизації та селекції плодових рослин. М.Ф. Кащенко вирішує завдання виведення зимостійких сортів шляхом послідовного висіву насіння і відбору сіянців. Вихідний матеріал для селекції М.Ф. Кащенко збирав на північній межі розповсюдження, він використовував місцеві сорти. Відбору М.Ф. Кащенко приділяв велику увагу. Саме завдяки йому було створено перші зимостійкі сорти, що поклали початок великій селекційній роботі з персиками і абрикосами на півночі України [2-5]. Він інтродукував айву звичайну, актинідію, мушмулу, горобину домашню, обліпиху, хеномелес, шефердію та інші види, з якими проведено велику селекційну роботу його послідовниками. Національний ботанічний сад ім. М.М. Гришка НАН України, основним завданням якого є інтродукція і акліматизація нових рослин, є потужним осередком з виведення багатьох нових сортів малорозповсюджених і південних плодових рослин, а саме: персика, абрикоса, айви, актинідії, лимоннику, калини, кизилу, хеномелеса, шефердії, горобини. Розпочато також селекційну роботу з новими для України плодовими рослинами – маслинкою багатоквітковою (гумі) та жимолостю.

Питаннями розробки науково обґрунтованої системи закладання промислових садів і розробкою сортименту для них займається Інститут садівництва Української Академії аграрних наук. Тут виведено нові сорти яблук, груш, смородини, порічок, що відповідають вимогам сьогоднішнього часу.

В усьому світі відомі також роботи Державного Нікітського ботанічного саду (тепер Національний науковий центр "Нікітський ботанічний сад") з селекції персика, абрикоса, айви, аличі, мигдалю, інжиру, гранату, оливок, унабі. Саме звідси почалося широке промислове культивування персика і багатьох плодових рослин у Криму і інших регіонах [1].

Ботанічні сади України власне, як і інші ботанічні сади, є ініціаторами інтродукції нових рослин, які потім знаходять поширення в аматорських, фермерських і промислових садах.

Література

1. **Галушко р.В.** Биоразнообразие древесных растений и его применение у садах и парках// Информ. листок, 1997, №110. – 5 с.

2. **Кащенко Н.Ф.** Первые шаги моего акклиматизационного питомника у гор. Киеве// Садовод. – 1915, №1. – С. 20-27.

3. **Кащенко Н.Ф.** Первые шаги моего акклиматизационного питомника у гор. Киеве// Садовод – 1915, №2. – С. 92-98.

4. **Кащенко Н.Ф.** Первые шаги моего акклиматизационного питомника у гор. Киеве// Садовод. – 1915, №3. – С. 150-155.

5. **Кащенко М.Ф.** На допомогу Київському акліматизаційному садові. – К.: Вид-во АН УРСР, 1925. – 36 с.

6. **Липа О.Л., Федоренко А.П.** Заповідники та пам'ятки природи України. – К.: Урожай, 1969. – 186 с.

7. **Наумов К.И.** Как появились плодово-ягодные растения. – Минск: Урожай, 1987. – 48 с.

8. **Опись** деревьям оранжерейным и различным растениям, находящимся в Дворцовом саду июня 1-дня 1835 г.- Державн. архів міста Києва, фонд 19, оп.1, справа 68, л. 74-82.

9. **Про виготовлення** в Києві цукатів, варення і "конфект" для імператорського двору, про відправку їх до м. Петербургу. – Центральний державний історичний архів України, фонд 59, оп.1, справа 7384, л.1-20, 1774-1775 рр.

10. **Садоводство**, производимое черноризцемъ святыя Кіево-Печерскія лавры Иларіономъ подъ вліяніемъ кіевскаго климата, 1826// Рукопись / Центральний державн. історичний архів України, фонд 414, справа 229, 53 листа.

11. **Шерер Ж.Б.** Літопис Малоросії, або історія козаків-запорожців та козаків України, або Малоросії. – К.: Український письменник, 1994. – 311 с.

12. **Щербина М.** Садівництво Київщини. – К.: Видання Окрземвідділу, 1928. – 179 с.

УДК 635.918:634.6"17/19" *Проф. Т.М. Черевченко[1], чл.-кор. НАНУ, д-р біол. наук; провідн. інж. Н.В. Чувікіна – м. Київ*

РОЗМАЇТТЯ ТРОПІЧНИХ ТА СУБТРОПІЧНИХ РОСЛИН ЦАРСЬКОГО САДУ В КИЄВІ (СЕРЕДИНА XVIII – ПОЧАТОК XX СТОЛІТТЯ)

На основі архівних джерел досліджено склад оранжерей Царського саду у м. Києві за період від середини XVIII ст. до 1920 р. Аналіз списків тропічних і субтропічних рослин у різні роки та інші документи висвітлили чотири періоди розвитку оранжерей. Показано важливість впливу діяльності оранжерей Царського саду у Києві на інтродукцію екзотичних рослин в Україні.

Prof., Dr. T.M. Cherevchenko, N.V. Chuvikina – Kyiv

The diversity of the tropical and subtropical plants of the Tzar gardens in Kyiv (middle 18th – early 20th century)

The contents of the Tzar Gardens conservatories in Kyiv in the period from the middle of XVIII century till 1920 were searched using the archivist sources. The analysis of the lists of tropical and subtropical plants in different years and other documents elicits four periods of conservatories development. The importance of influence of greenhouses in the Tzar Gardens on exotic plants introduction into Ukraine is shown.

---

[1] директор, Національний ботанічний сад ім. М.М. Гришка НАН України

Царський (нині Міський) сад був закладений у середині XVIII ст. в Києві поруч з палацом, побудованим за велінням імператриці Єлизавети Петрівни за проектом архітектора Бартоломео Франческо Растреллі. Звичайно, у саду були побудовані й оранжереї. Зараз палац має назву Маріїнський, та разом з парком є окрасою Києва. Однак оранжерей, на жаль, там зараз немає, а згадки про них залишилися лише в архівних документах. У фондах Центрального державного історичного архіву України та Державного архіву м. Києва зберігається багато документів стосовно цих оранжерей. Вже 1750 р. повідомлялося про закупівлю фруктових дерев для саду (виноград, горіхи та ін.) [7]. У 1753 р. згадувалося про закупівлю лаврових дерев [1]. За спогадами сучасників, у 1770 р. в оранжереях Царського саду знаходилась велика кількість плодових дерев [5]. Це зрозуміло, адже фрукти та варення з них регулярно поставлялися з Києва до царського столу в Петербург, про що в архівних справах є неодноразові згадки [7, 8]. Дуже багато згадок про чергові ремонти оранжерей і теплиць [10, 11]. У архівних справах є і багато списків рослин, які знаходилися в оранжереях царського саду у різні періоди їх існування – з середини XVIII століття по 1920 р. Аналізуючи їх можна умовно поділити існування оранжерей на кілька періодів.

Перший – середина XVIII – початок XIX ст. (до пожежі палацу 1819 р.). У цей час вирощувалися Aloe L., Cereus Mill. Citrus limon L., C. aurentium L., Hibiscus rosa-cinensis L. (з червоними та білими квітами), Ficus carica L., F. elastica Roxb., Laurus nobilis L., Punica granatum L., Pelargonium L'Herit., Rosmarinus officinalis L. [2, 17] та ін. Цікаво, що в одному з списків були примітки, які свідчили про використання рослин: "оные дерева плод приносят" (лимони, апельсини, інжир), "оные содержаться для зелени" (розмарин), "оные содержаться для цветов, могут срезываться, семена посылают в Петербург" (Diantus L.) і т.ін. Кількість рослин була досить значною: гранатів було 84, розмаринів – 94, а інжиру – 220 [2].

Другий період – 1819-1860 рр. У цей період палац, у якого в 1819 р. згорів другий поверх, не міг використовуватися як царська резиденція, тому не було потреби декорувати парадні зали. Незважаючи на це, асортимент рослин у цей час значно розширився. Збереглися списки рослин в оранжереях 1827 та 1835 рр.[3, ст. 74-82; 16]. Серед споруд саду у 1827 р. було декілька великих оранжерей і теплиць з каменя та дерева. Окремо згадувалися теплиці для іноземних рослин, зелені, ґрунтових дерев, ананасів, а загалом в оранжереях і теплицях зростало 149 таксонів. Серед них Agave americana L., три види Aloe L., сім видів Hibiscus L., Musa L., два види Myrtus (Tourn.)Linn., дві декоративні форми Nerium oleander L., Rhododendron L. та багато інших декоративних і плодових рослин. Вражає кількість деяких з них: Phoenix L. було 160, а кущів Syringa persica L., що на той час вирощувались у теплицях, – 140. Дуже великою була кількість плодових: ананасів – 702, цитрусових – 400, гранатів – 160. Утримувались у теплицях також Armeniaca Mill., Cerasus Juss., Persica Mill., Prunus Mill., Vitis L [16]. У списку 1835 р. асортимент ще ширший (441 таксон). Кількість цитрусових за цим реєстром збільшилася до 707, Laurus nobilis L. було 215, кількість Hibiscus rosa-chinensis L. досягла 180, а H. syriacus L. було 75. У цей час у колекції вже з'явилися Aucuba japonica Thunb., Camelia japonica L., 6 видів Jasminum (Tourn.) Linn. [3, ст. 74-82].

У 1830-х роках в оранжереях царського саду у зимовий період зростали рослини з приватних колекцій. Зберігся список рослин, які належали князю Сакену, і взимку 1836 р. "как то ежегодно делали", вони знаходилися у царському саду. У